

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14641392>

QARAQALPAQSTAN SHÁRAYATÍNDÁ ECHINOPS RITRO L. DÍŃ TUXÍMNAN KÓGERIWI

Kutlmuratova Gulparshın Atamuratovna

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik
pedagogika instituti b.i.f.d., (PhD) docent

Baltayeva Gulxaydara Haydar qızı

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik
pedagogika instituti 2-kurs magistrantı.

53xaydarabaltayeva@mail.com

***Annotaciya.** Inson salomatligiga xavf soladigan kasallik turlarining ortib borishi o‘simlik xom ashyolari asosida olinadigan tabiiy preparatlarga bulgan ehtiyojning yildan-yilga oshishiga olib kelib, qimmatbaho dorivor o‘simliklarning biologik xilma-xilligini saqlash va dorivor o‘simliklarni introdukciya qilish jarayonlarini takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, kupgina dorivor o‘simliklar xom ashyolarining etishmasligi istiqbolli dorivor o‘simlik turlarni tanlash va ularni etishtirishning mos agrotexnik tadbirlarini ishlab chiqishda mahalliy farmaceutika sanoatini rivojlantirish muhim urin egallamoqda.*

***Kalit so‘zlar.** Introdukciya, mordovnik, shor topraq, ósimlik, topraq ónimdarlıđı, tamır.*

Mordovniktiń tuxım kógeriwshenligi hám saqlanıwı joqarı bolsada, jas ósimliklerdiń shorlanıwğa shıdamsız ekenligi málim boldı. Ósimlikler shor topraqlarda áste ósiwden toqtaydı. Olar aldın kúl reń kóriniske kiredi hám keyinirek sarğayıp, iyun ayınıń ortalarına kelip qurıp qaladı.

Mordovnik shor jerlerde tuxımınan kóbeyedi. Qaraqalpaqstantıń ortasha shorlangan jerlerinde tuxımnan ósirilgen.

Tuxımlardı jerge egiw shor topıraqlar ushin eń qolay kóbeytiw usılı bolıp, erte báhárde hawa temperaturası 11,9⁰C, topıraq temperaturası 22,6⁰C boldı, urıwlarıń ónıp shıǵıwı 15.IV.2011 jılda hawa temperaturası 32,6⁰C topıraq temperaturası 42,6⁰C bolǵan waqıtta baqlandı. Mordovnik tuxımnan egilgen waqtında ósimlik zúraátliliginiń joqarı bolıwı anıqlanǵan, Qaraqalpaqstannıń ekologiyalıq sharayatında nálden ekkende ósimliklerdiń rawajlanıwı júdá tómen bolǵan yamasa proporcional halda jer ústi bóleginiń jasil massası kem yamasa tábiyiy halda zúraátliligi júdá tómen bolǵanlıǵı baqlanǵan.

Qaraqalpaqstannıń ekologiyalıq sharayatındaǵı shor topıraqlı jerlerde mordovnik birinshi ret introduksiya etilgen yamasa kóbeytiw usılları boyınsha ilimiy izertlewler birinshi ret ámelge asırılǵan. (Kutlımuratova G.A 2021 j) Bul ósimlikti tuxımnan hám nálden kóbeytiw ushin tájiriybeler bir neshe variantlar (egiw múddetleri, egiw tereńlikleri hám nállerin qayta islew) tiykarında alıp barılǵan.

Ósimlik tuxımlarına jetkilikli ıǵallıq bolǵanda olardıń kógerip shıǵıw tezligi joqarı bolǵanlıǵı gúzetildi. Báhárde egilgen tuxımlar 20 -25 kún ótkennen keyin ortasha 50-60%, keyingi jıl báhárde 18-20 kún ótkennen keyin ortasha 65-70% kógerip shıqtı. Úshinshi jıl báhárde 20 -21 kún ótkennen keyin ortasha 70% ónıp shıqtı.

Ósimlik tuxımların egiwden aldın maydan jaqsılap ósimliktiń átirapın jumsartıw etildi hám jabayı ósimliklerdiń tamırlarınan tazalanadı. Tayarlanǵan maydanǵa 70 sm aralıǵı qatarlar tartıldı, qatarlardıń tóbe bóleginde 0,4-0,5 sm tereńlikte tuxımlar egilgen.

Úsh jıl dawamında erte báhárde ósimlik tuxımları egilgende tuxımlardıń kógeriwshenligi joqarı bolıwı anıqlandı. Bul bolsa Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ortasha shorlanǵan ekologiyalıq sharayatında mordovnikti tuxımları arqalı kóbeytiw hám de ortasha shor topıraqlı jerlerge úlken plantatsiyalarda egip ósiriw múmkinshiligi bar ekenligin kórsetedi.

Mordovniktiń morfologiyalıq parametrlerin salıstırıw izertlewler nátiyjesinde tómenдеги morfologiyalıq belgiler anıqlandı: paqalı ayırım ayırım, tıǵız aq,

japıraqları jumsaq, gewek oq tárizliashıq reńge iye, tómengi tárepten derlik aq, tıgız, awız boslıgınan ibarat topgul. Diametri 2,07-3,42 sm, uzınlıgı 2,62 sm.

Mordovnik ósimligin kóbeytiwde, ósimliktiń top bolıp ústingi paqalın bólek toplardı ajratıw hám tuxımlardan paydalanıw múmkin. Bóliniw bes jılda bir ret ámelge asırıladı. Onıń ushın úlken putanı qazıp alıńan hám tamır paqalların ajratıp alıw kerek. Sonı este saqlaw kerek, kishi processler ózgermeytuǵın bolıwı múmkin. Ajıratılǵan ósimlikler tez qurıp ketiwin esapqa alǵan halda, tezlik penen topıraqqa egiliwin támiyinlew kerek. Process eń jaqsı gúzde ámelge asırıladı.

Ósimlik gúlleri diametri 3-5 sm bolǵan shar sıyaqlı top gúl bolıp, olarda aq reńli gúldiń tajı hám toq kók reń qalta (shar) bar. Japıraqları ashıq kók reńge iye. Usınıń sebebinen gúl qaltası yamasa gúl shar “aq tatarnik”, “kók bas” degen ataqlı atqa iye.

Ósimliktiń miyweleri - bul cilindr tárizli formaǵa iye bolǵan, shar tárizli formasındaǵı qabıqqa iye tuxımları boladı. Tuxımlardıń uzınlıgı shama menen 6 mm. Mordovnik tuxımları joqarı muǵdar mayǵa iye. Olardan názik jaǵımlı iyis bólinedi. May eń jaqsı ósimlik maylarınan biri bolıp tabıladı, sebebi ol 20 dáreje suwıqta da muzlamaydı.

Mordovnik tuxımları iyul-avgust aylarında jıynap alınadı. Tuxımlardı qarańǵı hám qurǵaqalay orında 15-22⁰C temperaturada saqlaw kerek. Mordovnik tirishiliginiń birinshi jılında tek qızǵısh sıyaqlı japıraqlardan ibarat boladı. Barlıq túrler tómén temperaturaǵa jetiliskeń dárejede chiday aladı, qardıń qalıńlıǵı bolsa unamlı tásir etedi. Qıs máwsiminde bul ósimlikti saqlawda arnawlı jaylar yamasa tayarlıq ilajları ámelge asırıw kerek emes.

Mordovnik ushın, topıraq ónimdarlıǵı biraz joqarı bolsa maqsetke muwapıq boladı. Mordovniktiń tamırları júdá tereń kirip baradı, sol sebepli gúz máwsimindegi jer aydawdıń 27-30 sm tereńlikte ótkeriw talap etiledi. Erte báhárde ósimliktiń egiw yamasa nálden ótkerilse, ıǵallıq rezervine iye bolǵan topıraq ósimlikti qurǵaq dáwirge shekem támiyinleydi hám ósimliktiń tez ósiwi hám rawajlanıwı ushın orın

tayarlanağı. Daslep kultivatsiya 7-8 sm tereńlikte ámelge asırıladı (ıǵallıqtı saqlap qalıw maqsetinde), keyininentárbiyalanađı.

Tuxımlardı jaylastırıw tereńligi 2-3 sm, qubla rayonlarda bolsa 4-5 sm. Keń qatarlı maydanlarda náller payda bolǵannan keyin, olardıń jasıl massasın kesip alıw ushın gúldáste etiledi (gúldástedin ólshemi 18-20 sm, kesiw uzınlıǵı 40 sm den aspaydı) hám bólek arnawlı orında keptiriw ushın saqlanağı. Jabayı shóplerdi alıp taslaw hám qatarlardaǵı topıraqtı jumsartıw qatarlar boylap bólek-bólek tártip tiykarında ámelge asırıladı. Birinshi vegetatsiya jılında 4-5 ret suwǵarıladı yamasa vegetatsiya dawamında 1 ga maydanda 5000-6000 m³ suw muǵdarı talap etiledi. Ulıwma alǵanda mordovniktiń 2 vegetatsiyası ushın 2000-2500 m³ yamasa 3 chi hám keyingi vegetatsiya jılları ushın 1500-2000 m³ suw muǵdarı talap etiledi.

Mordovnik ósimligi qalıplesiwiniń dáslepki basqışında, náller 2,5-3,0 sm uzınlıqtaǵı jińishke, qısqqa tamırlarǵa iye boladı. Japıraq menen tutasqan búrtikleri góshli, domalaq, uzınlıǵı 0,6 -0,8 sm, keńligi 0,5 sm. Keyin burtik ústi payda boladı hám 1,3 sm uzınlıqta hám 0,3-0,4 sm keńliktegi haqıyqıy japıraqlardıń birinshi juplıǵını kórinedi.

Agrocenozda nállerdiń tuxımǵa kiriwi kóbinese vegetatsiya basında (iyun), - aqırında (avgust) júz beredi.

Jas jetilmegen dáwirde - bul bir monopod shaq, ósetuǵın bir vegetativ rozetkadan payda boladı. Onıń bálentligi 2-4 sm ge shekem, 2-4 japıraqları lantset tárizli bolıp, uzınlıǵı 4-5 sm, keńligi 0,3-0,5 sm boladı. Ósimlikler diametri 1-3 mm bolǵan tiykarǵı tamırǵa iye, uzınlıǵı 4,5-5 sm ge jetedi. 8-12 sm biyiklikte ósip, jetilgen dáwirleri, tiykarǵı rozetkalardı 2-4 japıraqları menen uslap turadı, ekinshi dárejeli urıqlar payda boladı. Japıraqları par tárizli bólek, uzınlıǵı 8-12 sm hám eni 1,5-2,5 sm (immatur tipinde). Tiykarǵı tamır diametri 1 sm den kem, uzınlıǵı 8 sm átirapında boladı.

Mordovnik hár qıylı klimat shárayatında túrli tez ósiw hám rawajlanıwǵa iye boladı. Ósimlik 2 den 4 ke shekem ósimlik rozetkaları da ámelde boladı. Urıqlar ósiwi monopodial tárzde júz beredi, tamır kaudeksining jańa oqların qalıpleseği.

Japıraqlar eki bólimli, uzınlığı 16-22 sm hám keńligi 8 sm. Japıraq ólshemi úlkenligi hám dárejesi úlken ósimlikleriniń japıraqlarınan parq etpeydi. Tiykargı túbir 16 -20 sm uzınlıqta, shama menen 1 sm. Jas generativ ósimliklerdiń bálentligi 33-42 sm. Tiykargı tamır uzınlığı 25 sm ge shekem hám diametri 1 sm den asadı. Orta jaslı generativ ósimlikler eń úlken rawajlanıwǵa jetedi.

Ósimlikler biyikligi 45-60 sm hám biyikligi 13-20 sm bolǵan 3-5 vegetativ rozet urıqlar yamasa keyinirek shaqlar ósindi payda etedi. Ósimlikler ótken vegetatsiya jılındaǵı generativ dáwirde qalǵan jayı saqlanadı. Tiykargı tamır maksimal qalınlığına jetedi: diametri 1,5-2 sm, uzınlığı 25 sm ge shekem jetedi.

Mordovnik qurǵaqshılıqqa shıdamlı ósimlik, sol sebepli ol derlik suwǵarıwǵa mıtáj emes. Transplantaciyasız bul ósimlik 15 jıldan artıq waqıt dawamında bir orında ósiwi múmkin. Egiw ushın jay tańlawda, gúllew dáwirinde shıbın-shirkeyler ushın shıdamsız ekenligin esapqa alıw kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Белоліпов И:В. Краткие итоги первичной интродукции растений природной флоры Средней Азии в Ботаническом саду АНУзССР //
2. Интродукция и акклиматизация растений. - Ташкент: Фан, 1980. - выш. 13. -С. 9-58.
3. Белоліпов И.В. Интродукция гравянистмх растений природной флоры Средней Азии (эколого-интродукционньш анализ). - Ташкент: Фан, 1989,-148 с.
4. Кутлымуратова Г.А. Қорақоғистон шароитида истикболли доривор ўсимликларнинг интродукцияси ва биоэкологик хусусиятлари. Автореф. дис. ... докт. биол. наук. – Нукус: 2021.
5. Методика исследований при интродукции лекарственных растений // Лекарственное растениеводство. Обзорная информация. М., 1984. - №3 -32 с.